

ÖZE SÁNDOR

A mártíromság és a katonai hivatástudat a 16. századi Magyarországon

A katolikus Káldi György 1631-ben, a postillák első kötetében Kutasi érsek egy beszélgetését idézi egy vezető katonatiszttel, aki dicsérte az érsek egyik harcias papját. Kutasi azt válaszolta, hogy „nem szereti a katonás papot, ahogy beszélgető tiszt partnere sem szeretné a papos katonát.” Kutasi érsek kijelentése a két világ közötti nagy idegenséget mutatja még katolikus térfélen is a kora újkorban. Dürer rittejtjének kísérlője is 1513-ban a homokórát tartó halál és a lovas mögött settenkedő ördög. Első hallásra tehát fából vaskarikának tűnik a katona és a protestáns mártír fogalmának összekapcsolása.

Mártír az, aki valamilyen hitvallás vagy eszme elkötelezettjeként, hitéért, nézeteiért üldöztetése közben életét áldozza. Lehet-e egyáltalán mártír egy katona, aki fegyverrel a kezében harcol, ló, és visszalőnek rá? Beszélnek-e erről a reformáció korában, melynek teológiai átalakulásában központi szerepet kapott a keresztes had eszméjének kétségbevonása, és a preventív háború jogának világi térfélre való áttolása?

Egy anti-mártírtörténetből indul a reformáció, teológiai átalakulásában központi szerepet kapott a keresztes vitéz, az Athleta Christi eszméjének kétségbevonása. Erasmus, Zwingli, de Luther és a reformátorok többsége meg volt győződve arról, hogy egy pacifista álláspont segítheti elő Krisztus békéjének eljövételét. Luther kereszteshadellenessége egy hagyományos német-Róma ellentétre épülve ezzel a pacifista eszmével fonódott össze. Ehhez járult hozzá a lutheri reformáció folyamatos történeti-teológiai átalakulásával: a szenthagyomány és a szentek közvetítő tevékenységének tagadása, a lutheri megigazulás tan kiformalódása.

Írásaiban Luther azt hangsúlyozta, hogy előbb erkölcsileg kell megjavulni, azután lehet a török ellen katonai vállalkozásba kezdeni, csak így lehet és érdemes harcolni ellene, mivel az Isten azért segíti a törököt, hogy a keresztényeket büntesse. Még a török elleni védekező háború esetében is csak világi hatalom irányíthat, de ő sem Isten nevében.

A jogos háború és Isten akarata Luthernél

Egy háború kimenetele szempontjából nem érdektelen, hogy ki harcol jogosan és ki rossz lelkiismerettel, de ez nem úgy értendő, hogy a győzelem vagy a vereség Isten büntetése vagy jutalma. Hanem Luther szerint úgy, hogy a jó lelkiismeret bátorságot ad, a rossz vereséget.¹ II. Lajos magyar király halála Mohácsnál nem bosszú, harag vagy ke-

¹ Heinz ZAHN, *Luther deutet Geschichte. Erfolg und Misserfolg im Licht des Evangeliums*, München, Müller,

gyetlenség miatt történt, hanem Isten atyai javító szándéka és próbatétele volt. A győzelem nem a jogosságon, hitbéli vagy morális minőségen, hanem Isten javító akaratán múlik. A történelem nem egy mechanikus törvény szerint működik, hanem az élő Isten akarata szerint. Ő, ha akar, győzelemhez segíthet, ha más a terve, akkor vereséget mér ránk, de biztos, hogy mindenkor a mi javunkra cselekszik.²

Luther az Ótestamentumot vizsgálva elmondja, hogy ez nem a Teremtőről és a népek királyáról szóló képeskönyv, hanem az emberiségben cselekvő Isten történetének része.³ A történelem Isten akarata szerint mozog, ha azonban valaki Isten törvényeit betartva él, az még nem garancia a jobb életre, és ez megfordítva is igaz. Ha valakinek béke, nyugodt, győzelmekben gazdag élete van, ez még nem jelenti azt, hogy ő Isten választottja. Innen ered történetfilozófiai magyarázata szerint a törökök tévedése is. A törököket, akik ezt hirdetik, ezért tartja ostobának. Ha valaki egy tanítást követve „szent” (vagy legalábbis annak látszó) életet él, ez még nem jelenti a tanítás igaz voltát. Az ariánusok: tudósok, jámborok szorgalmasok a világ számára. A zsidók, donátisták, újrakeresztelők: nagy türelmet mutatnak a szenvedésben.⁴ A törökök: okosak, bátrak, szigorú életűek, az ember az angyaloktól várna ilyen, nem emberektől.⁵

A török háborút is végig ebből a történetfilozófiai álláspontból ítéli meg. A törököt azért küldte Isten ellenségként a kereszténységre délkeletről, mert szerinte a Nyugat (és hazája, Németország) bűnbe süllyedt.⁶ Az ember elpuhul a jólétben, ezért lé-

1952, 92–93; BÓKA ÉVA, *Európa és az Oszmán Birodalom. Az európai egység gondolat politikai esztörténetének kezdetei*, Bp., L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, 2004 (Varietas Europaea), 32–38.

² HANNS LILJE, *Luthers Geschichtsanschauung*, Berlin, Furche Verlag, 1932; DAVID LÖFGREN, *Die Theologie der Schöpfung bei Luther*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1960; BERNHARD LOHSE, *Luthers Theologie in ihrer historischen Entwicklung und ihrem systematischem Zusammenhang*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1995.

³ „Az ógyházi exegézis egész üdvösségtörténeti sémáját felborította. Az ógyház számára az üdvösségtörténet párhuzamos a világtörténelemmel, amelyben egy meghatározott történeti esemény lépcsőzetesen alakul ki. Ezzel szemben Luther összehasonlíthatatlannak tartotta Isten történetét a világgal. Ugyan Krisztus emberré tétele valódi, történeti esemény, de ebben nem válik nyilvánvalóvá más, mint az, amit Isten egykor a kegyelmében bizóknak kinyilatkoztatott. A szokásos, összefüggő történeti folyamatból ez nem érthető meg. A történelemhez kötöttség és az ettől való szabadság paradox módon kapcsolódik itt egymásba. Krisztus hatása az Ótestamentumra egyszeri inkarnációjától függ, az üdvtörténet közepeként ez sugárzik vissza a múltba éppúgy, mint előre a jövőbe. De ez semmiképpen sem az idő múlásában előre lépő fejlődés beteljesedése. Önmagában egyetlen időbeli fogalommal sem tehető érthetővé a megtestesülés: kezdet, közép, vég, mind alkalmazkodik hozzá. S ez nem is lehet másképp, mikor a valódi földi létbe az örökkévalóság tör be.” – írja Heinrich BORNKAMM, *Martin Luther in der Mitte seines Lebens. Das Jahrzehnt zwischen dem Wormser und dem Augsburger Reichstag*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1979, 116.

⁴ HELMUT LAMPERTER, *Luthers Stellung zum Türkenkrieg*, München, Evangelischer Verlag Albert Lempp, 1940 (Forschungen zur Geschichte und Lehre des Protestantismus, Neunte Reihe, Bd. IV); ZÄHRNT, *Luther deutet Geschichte*, i. m., 24; WINFRIED SCHULZE, *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert*, München, 1978.

⁵ ZÄHRNT, *Luther deutet Geschichte*, i. m., 24.

⁶ ZÄHRNT, *Luther deutet Geschichte*, i. m., 17. – Lásd HARVEY BUCHANAN, *Luther and the Turks 1519–1529*, Archiv für Reformationsgeschichte, 1956, 145; STEPHAN A. FISCHER-GALATI, *Ottoman Imperialism*

tezik jámbor szerencsétlenség és istentelen szerencse is. A török a mi „tanítómesterünk” – írja.⁷ A török Isten fenyítő hatalma és az ördög dühös szolgája egyszerre.⁸

Luther 1518 nyarán nyilatkozott először török-ügyben, a 95 tétellel kapcsolatban, annak szemléltetésére, hogy a pápa hatalma nem terjed ki a fenyítő büntetésekre. Ennek jegyei: a pestis, a háború, a lázadás, a földrengés, a rablás meg a törökök, a tatárok és a többi hitetlenek. Szerinte az egyház vezetői nem veszik észre, hogy rajtuk a török Isten büntetése. Így hadakoznak ellene, ahelyett, hogy az okokat, a bűnöket szüntetnék meg. „Úgy vélem, hogyha egyáltalán harcolni kell a török ellen, akkor nekünk kell elkezdennünk. Hiába vívjuk odakint a testi háborút, ha itthon megemésztt minket a lelki háború. Mivel sok a bűn, itthon és mindenütt, igen szálnalmas az egyház képe, nincs reménye szerencsés győzelemre, amint látom, Isten maga harcol ellenünk.”⁹

1543-tól egyértelművé válik Luther felfogása, mind a császár elleni fellépésben, mind az iszlámmal szemben. „Mindenütt harcolni kell az ördög csapataival [...] Készüljünk Mohamed ellen is.” Bármilyen zavaros is Luther szövegeiben az „ördög”, „Antikrisztus”¹⁰ és „Isten büntető népe” kifejezések használata, itt már nemcsak a Német-

and German Protestantism, 1521–1555, Cambridge (MA), Harvard University Press, 1959; Hans Joachim KISSLING, *Türkenfurcht und Türkenhoffnung im 15./16. Jahrhundert*, Südostforschungen, 1964, 16ff; LAMPARTER, *Luthers, i. m.*; Carl GÖLLNER, *Die „Türkenfrage“ im Spannungsfeld der Reformation*, Südostforschungen, 1975, 61; Uő, *Turcica*, Bd. I, *Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts, 1501–1550*, Bukarest – Berlin, Akademie Verlag, 1961; Uő, *Turcica*, Bd. III, *Die „Türkenfrage“ in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*, Bukarest – Berlin, Akademie Verlag, 1978.

⁷ ZHRNT, *Luther deutet Geschichte, i. m.*, 119.

⁸ ZHRNT, *Luther deutet Geschichte, i. m.*, 124.

⁹ Uő.

¹⁰ Az Antikrisztus irodalomra és a mohamedán veszélyre összegzően a következő műveket használok: ECKHARDT Sándor, *Az antikrisztus legendája*, Katholikus Szemle, 1943, 161–165; TARNAI Andor, *A magyar nyelvet írni kezdik. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984, 109–115; Bernard MCGINN, *Az Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében*, ford. KÖRÖS László, Bp., AduPrint, 1995; Uő, *Die Mystik am Abenland* (Sonderausgabe in 4 Bänden), Freiburg im Breisgau, Herder Verlag, 2010; *Geschichte der christlichen Spiritualität*, 1–3, hrsg. von Bernard MCGINN, John MEYENDORFF, Jean LECLERCQ, Würzburg, Echter, 1993–1997. – A törökkel kapcsolatos apokaliptikára lásd Karl TEPly, *Kizil Elma, Die große türkische Geschichtssage im Licht der Geschichte und Volkskunde*, Südost Forschungen, 1982, 78–108; FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*, Történelmi Szemle, 1997/1, 21–49. (Ugyanez megjelent a szerző tanulmánykötetében is: FODOR Pál, *A szultán és az aranyalma*, Bp., Balassi, 2000, 179–211.) – Melanchthon kettős Antikrisztus-tanára és Wittenberg török álláspontjának változására néhány fontosabb tanulmány: Friedrich LEZIUS, *Luthers Stellung zur türkischen Weltmacht*, Baltische Monatschrift, 1891, 263–280; Thomas KAUFMANN, *1600 – Deutungen der Jahrhundertwende im deutsche Luthertum = Jahrhundertwenden: Endzeit- und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. von Manfred JAKUBOWSKY-TIESSEN, Hartmut LEHMANN, Johannes SCHILLING, Reinhart STAATS, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 155), 73–128; Stephen A. FISCHER-GALATI, *Ottoman Imperialism and the Lutheran Struggle for Recognition in Germany, 1520–1529*, Church History, 1954, 46–67; KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi világgépe. Tanulmány a 16. századi protestáns apokalyptika köréből*, Debrecen, [s. n.], 1943; BOTTA István, *Luther Antikrisztus fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Bp., Magyarországi Evangélikus Egyház, 1984, 51–65;

római Birodalmat támadó ellenség ellen kell védekező háborút viselni, hanem a Sátán hamis tanítása, az iszlám ellen is. A világvége előtti nagy összecsapásban mindenkinek kötelessége harcolni.¹¹ „Mert íme látod, hogy a szegény halandó pondrósák, a császár, aki élete felől egy szempillantásig sem biztos, miként dicsekszik szemtelenül, ő a keresztény hit igazi, legfőbb védelmezője. [...] Sőt a magyarok azzal dicsekednek, hogy Isten védői és azt éneklük a litániában: »hallgass meg minket, védelmezőidet«). Isten az ilyesmit káromlásnak tartja.”¹²

Luther álláspontja – mint ismeretes – váltáson megy át Bécs első ostroma után. Hadd említsem Imre Mihály kiváló könyvének idevágó fejezetét.¹³ „Der Hymel ist dein” – mondta Luther *Heerpredigt*-jében, utalva a mártírhálál lehetőségére az apokaliptikus jelzőkkel felpántlikázott török hadakkal szembeszálló keresztényeknek – „das hat keinen Zweifel”.¹⁴

Luther a pápa és a német-római császár közötti állásfoglalás ellentmondását úgy oldotta fel, hogy kozmikus keretbe helyezte azt, és a bibliai hagyomány rendszerébe ágyazta.¹⁵ Így ez a kettős harc ezután a jó és a rossz között folyt, nem politikai vagy testületi érdekekért, hanem morális szinten, a szabadság, az egyéni üdvözülés jegyében. Ebben a perspektívában a török győzelmeit mulandónak lehet tekinteni, amelyek a bibliai próféciák beteljesülését jelzik, összefüggenek az idők végével, az utolsó ítélettel és Isten királyságának eljövételével.

Melanchthon és a Hunyadiak

Luther azon állítása, miszerint a pápa az Antikrisztus, maga után vont a protestáns történelemszemléletben a teljes Krisztus utáni történelem átstrukturálását. Ennek az időszaknak a három szakasza: az Antikrisztus uralkodásának kezdete, hatalmának kiteljesedése és leleplezése. A világ eszerint már nem lesz jobb, mert az Antikrisztus Krisztus második eljövételéig uralkodik. Ez azt is jelenti, hogy üdvtörténeti szem-

IMRE Mihály, „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5).

¹¹ Herbert BLÖCHLE, *Luthers Stellung zum Heidentum im Spannungsfeld von Tradition, Humanismus und Reformation*, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien, Peter Lang, 1995 (Europäische Hochschulschriften: Reihe 23, Theologie, 531); Wolfgang SOMMER, *Luther – Prophet der Deutschen und der Endzeit Zur Aufnahme der Prophezeiungen Luthers in der Theologie des älteren deutschen Luthertums* = W. S., *Politik, Theologie und Frömmigkeit im Luthertum der Frühen Neuzeit*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999 (Forschungen zur Kirchen und Dogmengeschichte, 74), 155–176.

¹² ÓZE Sándor, *Bűneiért bünteti Isten a magyar népet. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1990 (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa, 2), 103 (94. jegyzet).

¹³ IMRE, „Magyarország panasza”, *i. m.*, 116–125.

¹⁴ BLÖCHLE, *i. m.*, 175.

¹⁵ FRANZ LAU, *Die lutherische Lehre von den beiden Reichen = Luther und die Obrigkeit*, hrsg. von Gunther WOLF, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1972 (Wege der Forschung, 85), 370.

pontból a protestánsok egy későbbi korszakban élnek, mint a katolikusok. A próféciák legnagyobb részét már beteljesültnek tekintették, ezért azzal kezdetek foglalkozni, hogy a történelem eseményeit utólag a Bibliából magyarázzák. Szerintük a jövődölések szerepe nem az volt, hogy előre megmondják az elkövetkezőket, hanem az, hogy utólag bizonyítsák a tervszerűséget a történelemben. Az Antikrisztus legendájának beteljesedését, eljövételét Dániel könyvében látták megírva: az Antikrisztus a negyedik világbirodalomból fog kinőni.

Melanchthon lett a wittenbergi történelmi modell igazi kidolgozója. Az ő törökképe a Carion-krónikában fogalmazódik meg, művéhez kapcsolódik Pszeudo-Methodiosz. E szerző szövegkiadásait elemző Kmoskó Mihály számításai szerint, ha a három egységre osztható szír nyelvű jövődölésben említett évek számát összeadjuk, az eredmény 1455 lesz. Konstantinápoly 1453-ban esett el a kereszténység hatalmas rémületére, ugyanakkor Hunyadi 1456-ban Nándorfehérvárnál megfutamította a szultánt. A győzelem híre keletre is eljutott, és a keleti keresztények között azt a reményt ébresztette, hogy „Jankó király”, ahogy a törökök Hunyadi Jánost nevezték, az iszlámra halálos csapást mér.¹⁶

A bizánci görög menekültek és az általuk befolyásolt európai humanisták azután a Hunyadiakban látták a görög-antik világ aranykorának visszaállítási lehetőségét.¹⁷ (Bizánc ostroma közben a védők a távolból az utolsó éjszakán a mindent eldöntő roham előtt Hunyadi tábornokait vélték a távolból felfedezni.¹⁸ Az ostrom idején született egy vers, mely őt állította a görögök megmentője posztjára. Hunyadi János helyére fia fog kerülni. Egy időre a humanista világ, aki általában gazdag uralkodó különféle megbízásaiból tartja fenn magát, egyértelműen a magyar király mögé sorakozik fel a 15. század második felére.)

A humanista Melanchthon erről még száz év múltán is tudhatott, és a bűvös számot: 1455-öt kombinálta, és beépítette saját apokaliptikus keresztény világképébe. Nem véletlen nála a Hunyadi-kultusz és a német nép (*Heilige römisches Reich Deutscher Nation*) mellett a magyar nép üdvtörténelmi szerepének hangoztatása műveiben).¹⁹ Maga a Hunyadi-kultusz az erdélyi hagyomány és identitástudat alapelemévé vált. Hunyadi János koporsójának már a 16. század harmincas éveiben kultuszt alakít ki a gyulafehérvári püspök,²⁰ és mindehhez alig egy generáció múltán már dunántúli protestánsok is kötődnek.²¹

¹⁶ Kmoskó Mihály, *Szír írók a steppe népeiről*, szerk. Felföldi Szabolcs, Bp., Balassi, 2004, 32–33.

¹⁷ Klaniczay Tibor, *A kereszties had eszméje és a Mátyás mítosz* = K. T., *Hagyományok ébresztése*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 166–190.

¹⁸ Steven Runciman, *Konstantinápoly eleste, 1453*, Bp., Osiris, 2000, 126.

¹⁹ Kmoskó, *Szír írók*, i. m., 32–33.

²⁰ Ritoókné Szalay Ágnes, *Hunyadi János (+1456) gyulafehérvári síremlékének domborművei = Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17–szeptember 24*, szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2000 (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai), 297–298. Vö. Szabó Péter, *Térszimbolika a Gyulafehérvári Főtemplomban = Tanulmányok Szabolcsi Hedvig 80. születésnapjára*, Bp., MTA Művészettörténelmi Kutatóintézet, 2006 (Ars Hungarica, 34.2006, 1/2), 20.

²¹ Öze Sándor, *The stronghold of Christianity or „A country between hammer and anvil”. A change of national*

„Jaj, jaj nekünk egész kereszténységnek, Erdély veszedelme. Könnyebétse az Úristen Hunyadi János vajda testén az földet, és adja neki az örök életet. Erdélyiekkel nagi erős viadalokkal és sok vérek hullatásával az törököt nehányszor kiverte. Kinek teteméről jusson eszébe valamely jámbor kereszténynek az József szava. Ha az kénzeréti követni az Izrahel népének utát.”²² Közbevetve jegyzem meg, hogy József koporsóját az egyiptomi rabságból menekülő zsidók magukkal vitték. Nem tudom, milyen kultusza lehetett Hunyadi koporsójának. A dolgot még bonyolultabbá teszi, hogy a koporsót a Gyulafehérvárt feldúló tatárok a 17. században megcsonkítják. Az egyes események mitikus hátteret kaptak, a katonák törökverő hőökké váltak és nem egyszerű zsoldosok maradtak. A Mátyás hagyomány pedig mind a köznép, mind a magyar nemesség nemzeti identitásának alapelemévé vált már a 17. században.²³

Köln mint a végidők csatájának helyszíne

Pseudo-Methodiosz latin kiadása Kölnben jelent meg először a 15. században. Ez azért is érdekes, mert egy Lichtenberger-féle *Prognostikon* a 15. században ide jósolta a világvégi nagy csatát. Ez egy humanista spekuláció az említett asztrológus, Johannes Lichtenberger tollából.²⁴ A kölni csata ismert mind az európai, mind a török hagyományban. Lichtenberger a törökben látta a gonosz megjelenését. A törökben, aki 1453-ban elfoglalta Konstantinápolyt, aki ellen Hunyadi harcolt, és aki 1456-ban már Athén falai alatt járt. Lichtenberger könyvének 25. fejezetében is már megjelenik az a gondolat, hogy a török Isten büntetése Európára. Bár a török sosem támadott a városra, Kölnnel kapcsolatban is elterjedt, hogy az az aranyalma. Ezt a gondolatot – mely szerint a keresztény és iszlám seregek közötti végső és döntő összecsapás Köln városa mellett fog lezajlani – először Johannes Lichtenberger fogalmazta meg még 1448-ban.²⁵ Igazi hatását csak a 16. században fejthette ki, amikor a török közvetlen veszélyt

identity in the 16th century among the soliders of the Turkish frontier in Southwestern Hungary = Ö. S., *Virrasztó darvak. Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből*, Hódmezővásárhely, Norma Nyomdász Kft, 2008, 149–161.

²² *500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz, 1549–1562*, közreadja ŐZE Sándor, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1995, 464. levél.

²³ KRIZA Ildikó, *Rex iustus – rex clarus (Mátyás király a néphagyományban) = Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, szerk. RÁZSÓ Gyula, V. MOLNÁR László, Bp., Zrínyi, 1990, 363–407.

²⁴ Aby WARBURG, *Heidnisch-antike Weissagung in Wort und Bild zu Luthers Zeiten*, Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1920; Will-Erich PEUCKERT, *Die Grosse Wende. Das apokalyptische Saeculum und Luther. Geistesgeschichte und Volkskunde*, Hamburg, Claassen & Goverts, 1948; Dietrich KURZE, *Astrologie und Prophetie im spätmittelalterlichen Geschichtsdenken = Historische Studien zu Politik, Verfassung und Gesellschaft*. Festschrift Richard Dietrich zum 65. Geburtstag, hrsg. von Anita MÄCHLER u. a., Frankfurt a. M., Lang, 1976; Dietrich KURZE, *Johannes Lichtenberger. Eine Studie zur Geschichte der Prophetie und Astrologie*, Lübeck – Hamburg, Matthiesen, 1960 (Historische Studien, 379).

²⁵ TEPLY, *Kizil Elma*, i. m., 86–89.

jelentett a birodalomnak. Bár maga a jóslat csak egy szűk értelmiségi réteg számára volt ismert (Paracelsus, Melanchthon stb.), rajtuk keresztül jelentősen befolyásolta a közhangulatot.²⁶

A konstrukció az Újszövetség armageddoni csatáját Köln városa mellé teszi Góg és Magóg népével (jelen esetben a törökökkel), mely győzelem után következik be a világvége. Köln kínálkozott erre a szerepre.²⁷ Nagy egyházi központ volt, érseke az egyik német birodalmi választó. A római idők Coloniája az egyik centruma volt a limesnek, a nyugati és a barbár világ találkozásának. Ide kötődött Szent Orsolya legendája, akit tizenegyezer nőtársával a hunok gyilkoltak le. Itt őrizték napkeleti bölcsek ereklyéit, akik mint a „három királyok” a keleti hatalom hódolatát jelentették a gyermek Jézus, a kereszténység előtt. Itt őrizték a Makkabeusok ereklyéit.²⁸

Egy másik történet épül rá ekkor erre az eszmetörténeti tradícióra, az aranyalma legendája. Bizánc ostromakor állítólag Justinianus császár lovas szobrának kezéből kiesett a világot jelentő aranyalma.²⁹ A török hódítók is úgy tudták, hogy az idő akkor ér véget, ha az arany vagy vörös almát jelképező város az utolsó győzelemkor kezükre kerül. A hagyomány keleti, steppei korszakra megy vissza, de mind keresztény mind oszmán részről ismert, tehát kelet és nyugat közös gyermeke.³⁰

Hogy pontosan mit értettek a Kizil Elma alatt, nem lehet tudni, erről nem maradt fenn forrás. Evlija Cselebi a keresztények legfőbb városaként értelmezi. Hogy ez pontosan melyik várost jelentette, nem tudjuk.³¹ Maga az alma-motívum igen ősi. Már a zsidó Bibliában is – melyet természetesen a muzulmánok is ismertek – szerepel, mint a

²⁶ Jürgen G. HOPPMANN, *Astrologie der Reformationszeit*, Berlin, Zerling, 1998; Andrew WEEKS, *Paracelsus. Speculative Theory and the Crisis of the Early Reformation*, Albany (NY), State University of New York Press, 1997 (SUNY Series in Western Esoteric Traditions); *Melanchthons Astrologie. Der Weg der Sternwissenschaft zur Zeit von Humanismus und Reformation. (Katalog zur Ausstellung vom 15. September bis 15. Dezember 1997 im Reformationsgeschichtlichen Museum Lutherhalle Wittenberg)*, hrsg. von Jürgen G. HOPPMANN, Wittenberg, Drei Kastanien Verlag, 1997; „Astrologi hallucinati“ *Stars and the End of the World in Luther's Time*, ed. by Paola ZAMBELLI, Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1986.

²⁷ A legendát kimerítően elemzi TEPLY, *Kizil Elma, i. m.*, magyarul pedig FODOR, *Az Apokaliptikus hagyomány, i. m.* A törökre mint apokaliptikus hatalomra lásd GÖLLNER, *Turcica*, III, *i. m.*; Jean DELU-MEAU, *Angst im Abendland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14. bis 18. Jahrhunderts*, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 1985, Bd. 2, 313; Matias THUMSER, *Türkenfrage und öffentliche Meinung. Zeitgenössische Zeugnisse nach dem Fall von Konstantinopel (1453) = Europa und die osmanische Expansion im ausgehenden Mittelalter*, hrsg. von Franz-Reiner ERKENS, Berlin, Duncker & Humblot, 1997 (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft, 20), 62.

²⁸ Ács Pál, *A Szent Makkabeusok nevei Erasmus és a magyar protestáns mártirológia kezdetei = Á. P., „Az idő ósága”: történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris, 2001, 165–186.

²⁹ FODOR, *Az Apokaliptikus hagyomány, i. m.*, 42–48.

³⁰ II. Szulejmán szultán két alkalommal is – 1532-ben Bécs ostromára indulva és 1566-ban Szigetvár alatt – készül a világ végére. Először a német–római császárral, V. Károlyal vívandó, a világ feletti elsőséget eldöntő csata előtt. Majd közvetlenül halála előtt az utolsó nagy szent hadjáratra indulva, melyben meg kívánt halni.

³¹ TEPLY, *Kizil Elma, i. m.*, 83.

tudás, az isteni hatalom szimbóluma. Olyan hatalomé és tudásé, melyre földi halandó aligha tehet szert, s még az erre való törekvés is Isten ellen való bűnnek számít. (Lásd az Ádám-Éva hagyományt.³²)

Éppen ezért mind a muzulmán, mind a keresztény kultúrkörben elterjedt hatalmi szimbólummá válik. (Nyugaton elsőként Barbarossa Frigyes német-római császár használja hatalmi szimbólumként a korona és a jogar mellett.³³) A szimbólummal Bizáncban is találkozhatunk: I. Justinianus császár szobrának – mely a Hagia Szophia székesegyházban állt – egyik kezében kereszttel díszített aranyalmát tartott, másikkal pedig kelet felé mutatott, megálljt parancsolva a betörő barbár hordáknak (később az arabokra, majd az oszmánokra vonatkoztatták). Bizáncban azonban soha sem vált hatalmi szimbólummá az aranyalma (mint Nyugaton), mindössze a néphit tulajdonított neki mágikus gyógyító erőt. Ennek ellenére igen baljóslatú jelnek tartották, amikor az alma kiesett a szobor kezéből, valamikor a 15. század elején (1427-ben már bizonyosan nem volt a helyén).

Az egyik feltételezés szerint a törökök.³⁴ itt találkoztak először az aranyalma-motívummal. A későbbiekben mindenestre úgy tűnik, nem egy fix pont vagy objektum volt a Kizil Elma, hanem a politika (azaz a hódítás) alakulásától függően rendszeresen átértelmezték. Így Konstantinápoly elfoglalása után Buda, majd Bécs lett az aranyalma.³⁵ Természetesen a korabeli keresztények sem ismerték a Kizil Elma pontos jelentését, így mind keleten, mind nyugaton számos legenda, értelmezési kísérlet látott napvilágot.

A törökök körében legelterjedtebb aranyalma-legenda (melyet már Evlija Cselebi említett) Konstantinápoly városához köthető.³⁶ A hagyomány szerint még az arab-bizánci háborúk idején – a 7. században – élt egy Ejjub nevű ember, aki mártírhalált

³² FODOR, *Az Apokaliptikus hagyomány, i. m.*, 42–48.

³³ TEPLY, *Kizil Elma, i. m.*, 78–80.

³⁴ TEPLY, *Kizil Elma, i. m.*, 82.

³⁵ *Uo.*, 89–94. Az oszmánok tehát mindig más nagy ellenfél templomának gömbjében látták az aranyalmát. Először Buda, melynek az egyik török neve piros (veres) alma, majd Róma, Bécs és Köln lesz ez. Béccsel kapcsolatban két történet is fennmaradt, mely az aranyalma-legendához köti. Mindkettő a város 1529-es török ostromához kapcsolódik. Ezeken kívül több európai városról (Róma, Granada stb.) is fennmaradtak olyan történetek – mind az oszmán, mind a keresztény hagyományban – melyek azokat az aranyalma-mítoszhoz kötik. Mivel igény szerint alakítható volt, kiválóan bevált minden hódító törekvés megideologizálására.

³⁶ A legelterjedtebb legenda szerint a bizánciak szorongatott helyzetükben békére törekedtek, és beengedtek egy csoport fégyvertelen arabot – akiknek vezetője Ejjub volt –, hogy megcsodálhassák a Hagia Szophia székesegyházat. Miután ez a csoport megcsodálta a hatalmas templomot és éppen távozott a városból, a görög katonák orvul legyilkolták őket. Ejjub halálának helyén fényoszlop tört föl az ég felé, majd egy hatalmas ciprusfa sarjadt a helyen. Ettől a bizánciak is megrettentek, és szentként kezdték tisztelni Ejjubot, még kápolnát is emeltek a tiszteletére. (Az adott helyen valóban volt keresztény zarándokhely. Ebben a történetben tehát összefolyik a keresztény és a muzulmán hagyomány). A hagyomány szerint az 1453-as ostrom során látomás hatására egy bizonyos Akszemszedin nevezetű sejk találta meg a mártír nyughelyét. Holtteste mellett találtak egy bronz gömböt, melyet az aranyalmával azonosítottak. TEPLY, *Kizil Elma, i. m.*, 99–102.

halt Konstantinápoly falai alatt. Halálával kapcsolatban több történet is fennmaradt.³⁷ Török forrás először 1645-ben említ egy Kolona nevű várost aranyalmaként, melyet a földrajzi és egyéb leírása alapján egyértelműen Kölnnel azonosíthatunk.

Az unitárius Heltai Gáspár a magyarok krónikájában a 16. században azt írja, hogy a végső csata a kölni veres templom mellett lesz majd, utalva az almára.³⁸ Apokaliptikus gondolkodásának nyomait a *Krónika az magyaroknak dolgairól* Kolozsváron 1575-ben kiadott, de jóval korábban írt művében találhatjuk. A Bonfini nyomán írt munkába a humanista gondolkodástól elütő szövegrészt illeszt be: a középkori aranyalma legenda Kölnhöz kötődő, a korban a török veszélyre alkalmazott változatát. Heltai Gáspár mellett más magyar írók is tudnak róla, mint a magyar történeti hagyomány összegzésére törekvő Baranyai Decsi János a 16. század végén, illetve Melius Juhász Péter.

A 16. század első fele prédikátor értelmiségének mártirológiához való viszonya

Azt tapasztaljuk, hogy Magyarországon az első változások szintén erősen a szent-tisztelettel szemben hatottak, hacsak Dévai határozott szentellenességére gondolunk. Csepregi Zoltán írja Dévai Bíró Mátyásról, hogy Luther nyomán a kereszt teológiáját hirdeti, de nagyon távolságtartó a szenvedő és a mártír egyház képétől.³⁹ Még Lu-

³⁷ *Uo.*

³⁸ HELTAI GÁSPÁR, *Krónika a magyaroknak dolgairól*, s. a. r. KULCSÁR Margit, Bp., Helikon, 1981, 324–325; FODOR, *Az Apokaliptikus hagyomány*, i. m., 47–48.

³⁹ „Az óhitűek felé nyitott fronton viszont az a tétel, hogy a hamis egyház üldözi az igazat, a római egyház megbélyegzése mellett újabb ismertetőjeggyel szolgál a látható igaz egyház számára, ez a kereszt. A szenvedés keresztjét Luther 1520-ban még az olyan szentségszerű cselekmények között sorolja fel az imával és az igével együtt, melyekhez Isten ígérete kapcsolódik (ebben az értelemben tehát mint *medium salutis*-nak van már valami lényegi kapcsolata az egyházfogalommal), két évtized múltán azonban (ugyanezen cselekmények körében) 1539-ben már kimondottan ismertetőjegye lesz az igaz egyháznak (*nota ecclesiae*). Az utóbbi helyen Luther a rá jellemző nyelvi erővel úgy ábrázolja ezt a viszonyt, hogy az igaz egyház egyenesen bele van csomagolva ezekben a látható jelekbe, akár a gyermek a pendelybe, pólyába vagy pelenkába. Batizi András az egyháznak ezt a kritériumát így verseli meg első fennmaradt, Kassán 1530-ban szerzett templomi énekében: »Szükség nekünk keresztyéneknek az keresztet viselnünk, / Nyomorúságnak kemény poharit ez világon kóstolnunk, / Holtunk után mindörökké véle vígadoznunk. // Isten által szent Pál azt mondja egyik írásában, / Valakik kívánnak kegyesen élni Krisztus Jézusban, / Háborúságot nagyot szenvednek itt ez világon.« – A kereszt mint szenvedés, nyomorúság Dévai 1538-ban megjelent magyar kátéjában két összefüggésben kerül elő, egyrészt (akárcsak Luthernél) a Krisztushoz tartozásnak, a hitnek, a kiválasztottságnak külső jele, ismertetőjegye a szentségekkel és az életszentséggel, a jócselekedetekkel együtt, másrészt a szentségek használata, hatása, tanítása a hittel, szeretettel és békességgel együtt. A káté emellett azonban még az eddigieknél is visszafogottabban szól az egyház mibenlétéről, a korábbi definícióból a Credo magyarázatában már csak az egyetemes – részleges, és a küzdő – diadalmas felosztás marad meg. Meglepően hangzik talán, de úgy tűnik, Dévai sok elszenvedett üldöztetése, fogsága dacára később (így a váradi tételekben is) képtelen volt azonosulni ezzel a kereszt- és egyházfelfogással.” CSEPREGI ZOLTÁN, *A reformáció nyelve. A magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján* (akadémiai doktori disszertáció kézirat), Bp., 2010, 199–200.

ther irányváltása ellenére sem változik meg álláspontja. Fél, hogy egy új mártírkultusz alakul ki felfogásából.

Sztárai Mihály is a vaskaszentmártoni hitvita egyik fő tételeként szerepelteti a szentkultusz tagadását.⁴⁰ Sztárai és kortársi közül számos követő e célból írja meg bibliai tanköteménynek, históriának a Makkabeusok történetét, melynek a korabeli Magyarországon számos követője akad.

Sztárai Mihály Szegedi Kis tolnai megjelenése előtt itt tevékenykedett, majd Szegedi ideérkezte után Laskóra költözött.⁴¹ Már Tolnán és hódoltsági drávaszögi állomáshelyéről egy széthullott magyar államot és egy erőszakosan berendezkedő új oszmán hatalmat regisztrált, ha még egy fokozatosan terjedő keleti kultúrát nem is, mint majd Thury Farkas Pál tolnai rektor a következő évtizedektől.⁴² Zenei műveltsége révén nagy mestere a zsoldárfordításoknak és a szentek életét például vevő történetek kiküszöbölésére a reformáció papjainál közkedvelt bibliai, leginkább ószövetségi históriáknak.⁴³ Saját korából vett példázata a Thomas Cranmer, Mária királynő által kivégzett canterburyi érseké, akinek története hamarabb eljut a bázeli nyomdából John Foxe közvetítésével az Isten háta mögötti török hódoltságba, Sztáraihoz, mint annak hatása otthon kibontakozna.⁴⁴

Ő leginkább a pogány uralkodó hatalommal szembeni helytállás történeteit eleveníti fel. Egyébként ez a típus (Eleázár és Antiochus, a Makkabeusok, Judit és Holofernes, Gedeon stb. történetei) a legnépszerűbb a 16. században. Ezeket hegedűkíséret mel-

⁴⁰ Wolfgang Musculus *magyar kapcsolatainak dokumentumai*, bev. és közli ZSINDELY Endre = *Studia et Acta Ecclesiastica*, 3, szerk. BARTHA Tibor, Bp., Magyar Református Egyház Zsinati Osztályának Sajtóosztálya, 1973, 969–1005; THURY Etele, *Az 1550. évi vaskaszentmártoni zsinat*, Protestáns Szemle, 1913, 425–439, 475–487.

⁴¹ Drávasztárán születik, Padovában tanul, 1544-től Laskón már a reformáció híveként lép fel. Baranyában, Szlavóniában, Tolnán működik. A hódoltság mellett Gyulán tűnik fel még Kerecsényi László kapitánysága alatt, majd Sárospatakon a Perényi-udvarban, és életét a pápai katonák papjaként fejezi be. Vö. ESZE Tamás, *Sztárai Gyulán*, Könyv és Könyvtár, 1973, 89–194; SZAKÁLY Ferenc, *Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez és működéséhez = Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéshez*, Bp., Balassi, 1995 (Humanizmus és Reformáció, 23), 92–171; KEVEHÁZI László, „A kereszt igéjét hirdetni kezdem”. *Sztárai Mihály élete és szolgálata*, Bp., Luther Kiadó, 2005.

⁴² Az *Idea Christianorum* modern kiadása és magyar fordítása: KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., Akadémiai, 1974 (Humanizmus és Reformáció, 4) 61–70; ŐZE Sándor, *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006 (METEM könyvek, 54), 222.

⁴³ „Elbeszélő éneket ötöt szerzett: három bibliai, két egyháztörténeti tárgyút. Bibliai tárgyúakat már Batizi írt előtte (1540, 41.), Tinódi pedig, meg Csikei István, már az ő választott tárgyai közül is feldolgoztak kettőt: amaz Judit históriáját (legkésőbb 1541-ben), ez Illyését (1542.). Ismerhette ezeket, leginkább Batizi énekeit. Legelső darabja e nemben Eleázár históriája volt (1546.), példája az igaz hithez ragaszkodó embernek, kit a pogány királytól való kínzatása sem bírt rá, valamint hét fiát sem, hogy vallása tilalmát megszegve disznóhúst egyék. E tárgyat később Dézsi András, Bornemisza Miklós és Zombori Antal is feldolgozta.” HORVÁTH János, *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., Gondolat, 1957², 66–67.

⁴⁴ Lásd ehhez Ács Pál tanulmányát jelen kötetben.

lett maga is előadta, sőt állítólag esténként háza előtt énekelte. Ilyen Ákháb és Illés próféta története.⁴⁵ Ő mindkét keresztény magyar utódállamot, az „Ákhábokat” kárhoztatja, a német katolikus Ferdinánd és a „barátból lött király”, Fráter György kormányzata alatt. Ennek oka lehet, hogy ő Perényi Péter familiárisa, aki a Hunyadiak és a Szapolyaiak mintájára, mint a nádorfi maga is, királyi ambíciókat ringatott, a két király letételén és saját főisége alatt az ország egyesítésén fáradozott. Mindehhez a török segítségét kérte, hogy az ő protektorátusa alatt hajtsa ezt végre. A törökkel tárgyaló Perényit és Balassa János bányavárosi főkapitányt ezért vetette tömlöcbe Miksa. Perényi itt – mint Petrovics Péter is – egy raguzai típusú török protektorátust képzel el ütköző államként.⁴⁶

Sztárai viszont a pogány törököt idegen ellenségnek tartotta.⁴⁷ Ennek ellenére nem mint apokaliptikus ellenfél jelenik meg nála, nem a testi Antikrisztus, mint Szegedi Kis Istvánnál, Meliusnál vagy Batizinél. Nincs olyan erős apokaliptikus várakozás sem, mint náluk, mégis egy államon kívüli magyar álláspontot képvisel, ahol a kollektív bűn elkövetését – Szkhárosihoz hasonlóan erős szociális tartalommal – a vezető rétegre hárítja.

A zsidó hagyomány a Makkabeus könyvek hellenisztikus kori megszületése előtt nem tud a túlvilági életről. Tudják, hogy létezik egy Seol, ahová azok kerülnek, akik kiszakíthatnak Isten közösségéből. A hellenizmus ráhatásának köszönhetően alakul ki az a tudat, hogy a Makkabeus ifjak majd a haláluk után – mint a mártírok – visszakapják testrészeiket, melyeket a kínzások idején elveszítettek. Fel fognak támadni és örök életet nyerhetnek. A felkelésben megholtak lelkéért ekkor mondják el az első halotti imát:

⁴⁵ „Terjedelmesebb és nehezen áttekinthető a Sz. Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokról c. éneke, melyet 1549-ben írt »tar papokkal való nagy itkezetiben«. [...] A történetben a hitetlen Ákháb, zsidó király, ki pogány nőt vett el és Bál istenhez és annak tar papjaihoz pártolt, állíttatik szembe az Isten emberével, Illyés prófétával, a hamis hit, az igaz hittel. Ákhábot azzal bünteti az Úr, hogy míg meg nem tér, nem bocsát földjére esőt; Illyést azonban az ínség idején egy hollóval, majd csodás módon egy szegény özvegyasszonnyal tápláltatja, kinek pedig csak egy maréknyi lisztje volt. Ákháb csúfos vége, Illyés égberagadtatása a tüzes szekéren, s prófétautódjának, Elizéusnak a dolgai: sorrakerülnek az ének folyamán. Nem marad el a történet allegorikus és korszerű értelmezése sem: Illyés a világ kezdetétől mindig üldözött hív keresztyéneknek [...], az özvegyasszony az anyaszentegyháznak a megszemélyesítője, ki szálláson tartja a hív prédikátort. [...] Ma is sok Ákháb van, ki tar (katolikus!) papokban bizakodik s bálványokat imádatat velök: az egyik Bécsben lakozik, a másik »barátból lött király«; majd szégyent vallanak egyszer, mert ma is támadnak Illyések!” HORVÁTH, *A reformáció, i. m.*, 67–68.

⁴⁶ SZTÁRAI Mihály, *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról; Perényi Péter élete és halála*, vál., bev., jegyz. TÉGLÁSY Imre, ford. BORZSÁK István et al., Bp., Szépirodalmi, 1985. – Lásd VARGA J. János, *Válaszúton: Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*, Bp., História – MTA Történettudományi Intézet, 2005.

⁴⁷ Zsoltárparafrázisai [...] Gyakori bennük az »ellenség«, a hitetlenek, a gonoszok elleni panasz, büntetésért, bosszúállásért kiáltás Istenhez, sokszor részletező jellemzésével mind a bántalmazó gonosznak, mind a szenvedő, büntetlen panaszosnak. Az elnyomott ember minden korszerűsítő magyarázat híján is, maga nevében énekelhette ezeket. [...] Legrövidebb, szerkezetileg is legegységesebb és tömörebb a LXXIV. psalmus; ebben kivételképp nem is ragaszkodik ez eredetihez, szinte független attól. Ebben találni legegyszerűsebb utalást a törökre (»Végy ki ... ez idegen kézből«). HORVÁTH, *A reformáció, i. m.*, 66–67.

a közvetítésükért fohászkozhatnak. Bár a zsidó vallás érinthetlenné teszi a holtakat, mégis, az ő esetükben, engedélyez valamilyen sírtiszteletet, ahogyan azt Ács Pál leírja.⁴⁸ Katonáik pedig Isten szolgálói, a hit védelmezői, míg Antiochus serege Isten ellenségeként lesz aposztrofálva.

A Makkabeusok még nem szentek a későbbi katolikus egyházi értelemben, de ez is bekövetkezik, amikor a bizánci császár felemeli, majd az egyház kanonizálja testüket. Erre, mint Ószövetségi alakoknak, a mártírsorsuk ad lehetőséget. Hamvaik pedig Bizáncba, majd Justinianus császár ajándékeként Rómába, aztán a hagyomány szerint Lyonba, illetve Kölnbe kerülnek. Sztárai Makkabeus története ebbe az ószövetségi irányba tájékozódik.⁴⁹

A protestáns katonai mártírológia újraformálódása a 16–17. században

Lehet-e egyáltalán mártír egy katona, aki fegyverrel a kezében harcol, lő és visszalőnek rá? Szerintem nem. A protestáns felekezeteknél a szentkultusz elutasításával és az Antikrisztus-legenda mutációjával is összekapcsolódó mártírfogalom, mint láttuk, változáson ment keresztül a 16. századi Európában.

A két nagyhatalom ütközőzónájába szorult katonaságnak és az élet minden szegmensét átható háború protestáns népességének pedig Magyarországon új hivatásesz-mére volt szüksége. Ez nem befolyásolta a szóbeli hősi énekeket, mely mindig sajátja volt ennek a frontkultúrának, és nem lehetett betiltani, ugyanis a magyar végvári katonaság szelektíve nagyothalló lett protestáns elkötelezettsége ellenére is Luther elmarasztalásával szemben, és továbbra is magát vallotta a kereszténység védelmezőjének. „Bizony szinte úgy leszen mind cseheknek, németeknek, mind uraknak, hercegeknek és markoláboknak (őgrófoknak), érsek és püspököknek, csak az falubeli és városbéli polgárok maradnak hon, s akkor kezdnek sírni, jajgatni és senki rajtok könyörülő nem leszen, s akkor siratják az mostani vadászások, multságoknak örömét, sírva édesen emlékezni az szegény magyar nemzetről, kiknek ha az országokat pajzsul magoknak megtartották volna, nyomorúságba nem jutottak volna.”⁵⁰

Szegedi Gergely⁵¹ a debreceni reformáció irányítójaként erős török veszélytudatot is hirdet. Ő az, aki a bűn és büntetés toposz teljes Farkas Andrástól továbbörökített repertóriumát felvonultatja, és ehhez hozzákapcsolva magyarázza a megtérés wittenbergi komponensét is. 1566-ban azonban maga is megdöbben, amikor a krími tatárok, a török csapatok felderítő és rabszolgaszedő hadai Szegedi működési területén,

⁴⁸ Lásd Ács, *A Szent Makkabeusok*, i. m.

⁴⁹ SZTÁRAI Mihály, *Régen ó törvényben vala Jeruzsálemben* (1546) = *Régi Magyar Költők Tára. XVI. századbeli költők művei. Második kötet, 1527–1546*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1880, 317. skk.

⁵⁰ *500 magyar levél*, i. m., 427.

⁵¹ Szegedi születésű (?–1566), 1556-ban Wittenbergben van, 1557-től Debrecenben működik.

a Váradtól északra lévő földeken pusztítanak, és a Szászsebesi Névtelen óta a legpontosabb regisztrációját adja a dúlásnak és a rabszolgavadászatnak. Szerinte a közösség bűne a töröknek való hódolás, s ez okból nem szaladnak a tatárok elöl sem.

Maga az pogánnak meghódolnak vala
Minden kívánságát megteljesítik vala,
Megsem futamának, mert holdolásukhoz
Ők igen bíznak vala;

Az pogán uruknak igen szolgálnak vala
De az Isten dolga eszekbe sem jut vala
Az urak dolgára, nem az tanúságra,
Vasárnap mennek vala.

Bíznak a pogány bálványimádó nép ígéréteiben, még saját ünnepeiket sem tisztelik, ezért száll rájuk a veszedelem. Itt már nincs szó katolikusokról, pápáról. Egyértelműen a büntető török nép, a Mohamedet imádó hódító letörését kéri Jeremiás siralma alapján. Itt jelenik meg egy vitázó hang is, mellyel Istent ostromolja, mondván, kell a büntetés, de azért mégis csak ők a keresztények és nem a tatárok.

Az kegyetlen nemzet lám el akar fogyni,
Ily sebes haragját azért kezdi mutatni:
Ideje léssen már néked is úristen,
Mirajtunk könyörölni.

Az pogányok minket teérted kergetnek,
Az keresztyén hitért, szent igédért üldöznek,
Azért, igaz Isten, légy óltalmazója
Az te tisztességednek.

Örülnek az hívek, hogy az büntetést látják,
Ellenség véreben mikor lábokat mossák,
„Az irgalmas Isten lám igaz Isten volt”
Akkoron azt kiáltják.⁵²

Az Ószövetségből kölcsönözte a szakrális hősöket és azonosította be kora vezetőivel vagy protestáns mártírjaival, mivel félték egy új szentkultusz kialakulásától. Ezek a hősök először a korszak „Antikrisztus” elleni háborúinak szereplői voltak, prédí-

⁵² SZEGEDI Gergely, *A magyarok siralmas éneke a tatár rabságról = Régi Magyar Költők Tára, 1560–1566*, XVI/6, s. a. r. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1912, 8–14.

kátorok vagy meghalt katonák, áldozatok, akiket szigorúan a példaadás szándékával emeltek ki. Ahhoz, hogy a katona közmegvetésnek örvendő foglalkozása, féktelen természete megkapja az elfogadottságot, először is szükséges, hogy a háború, melyben részt vesz, jogosnak legyen kikiáltva.

A következő lépés feltételez egy katonai hivatástudatot, mely mindig a helyzethez alkalmazkodik. Majd a török veszéllyel a 16. század közepétől az apokaliptikus várakozás hatására egyre inkább a szakralitás tér vissza, a *Krisztus katonája* középkori címe. Magyarországon természetesen a török elleni végvári harcok hősei váltak ilyené. Például Eger 1552-es védői tettét törvénycikkben méltatja az uralkodó és az országgyűlés. Zrínyi Miklóst már a század második felében dicsfény övezi Szigetvár védelme közben bekövetkezett haláláért.⁵³ Külföldi megjelenése híradásokban és a kollektív emlékezetben szintén a fent említett hősöknek volt, korabeli híradások révén és ábrázolásokon. Ilyen a sokat idézett Nel metszet, ahol a halott Hunyadi mellett II. Lajos, Bakics Pál, Zrínyi Miklós, Túri György fekszik mint mártír.⁵⁴

A 17. századra azután már a mártíromság protestáns dicsfénye ragyogja körül azokat a török ellen életüket vesztett hősöket is, akik prédikációk példamutató alakjaként jelennek meg, ugyanakkor már erősen összekötődnek egy független Magyarország hagyományával. Nem törökös (erdélyi) és nem (németes), hanem magyaros magyar, ahogyan a két ország határán élő bujdosók prédikátora, Tolnai Mihály mondja.⁵⁵ Az ő példái: a törökön győztes Kinizsi Pál és a Hunyadiak. Majd a mártírok: a már említett Zrínyi Miklós,⁵⁶ a gyurgyevói győző és a „német” fogságban meghaló Báthory Zsigmond, valamint a mindkét hatalommal ujjat húzó, a szászfenesi ütközetben halálos sebet kapó II. Rákóczi György. „A régi magyarok nem futottak, mert jók voltak. Igazi magyaros magyarok, akiknek dicsőséges hírök, amíg a magyar nép fenn áll örökké megmarad.” – írja Tolnai.⁵⁷

⁵³ Wittenbergben jelenik meg 1587-ban az emléküknék szentelt latin nyelvű Zrínyi-album. A Zrínyi-ábrázolásokról: GALAVICS Géza, *Kössünk kardot a pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*, Bp., Képzőművészeti Kiadó, 1986.

⁵⁴ IMRE, „Magyarország panasza”, *i. m.*, 190–212; GALAVICS, *Kössünk kardot, i. m.*, 18–22.

⁵⁵ TOLNAI Mihály, *Szent Had, az az Lelki s Testi szabadságokért fegyvert vont Vitezek Tüköre* (Kolozsvár, 1676), kiad. INCZE Gábor, Bp., [s. n.], 1937 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztényen – református és evangélikus – egyházi írói, 6). – *Az Ajánlás* Wesselényi Pálnak: „Az igaz magyaros magyarok lelki s testi szabadságokért szám-kivetést szenvedők táborának választott főgenerálisának, az Isten bujdosó frigyládájának, mindkét kézzel helyreállatójának, igaz hazafijának nekem is fontos és nagy fautoromnak ez most vala igazán Isten parancsolatjából és javallásából szólnak táborba, mindazáltal minthogy a magok erejében felfuvalkodának az Isten kegyelmes segedelme felől, ugyan amit illet nem eszmélkedtenek, igaz poenitencia-tartás nélkül rohantanak atyjuk fiaira, ezért aláztatának meg, és orcapirulással bétellének.” – A hadipredikációra vonatkozólag lásd ÓZE, *A határ, i. m.*, 103–127.

⁵⁶ *A Szigeti veszedelem* által kibontakozott Zrínyi-hagyományról csak az említés és válogatás szintjén lásd: KLANICZAY Tibor: *Zrínyi Miklós*. Bp., 1964.

⁵⁷ „Ilyenek valának hajdan az igaz magyaros magyarok Mátyás király, Hunyadi János, Kenesi Pál, II. Rákóczi György, Zrínyi Miklós akiknek dicsőséges híres emlékezetek amíg a magyar nép fennáll örökké megmarad. Ha ki magyaros magyarok magyarnak mered mondani magadat ezeket a nyomdokokat kell követ-

A 16. századi magyarországi hadiprédikációk hangsúlyozzák mindezt: a katona, bármily rossz a híre, nem a kárhozatra való, ha Isten vív helyette, a gyilkosságok nem számítatnak be neki. Ha renddel él, sem vereség nem éri, sem a községet nem nyúzza, melynek oltalmazására kell a háború. Különben az egész élet hadakozás, ezzel fejeződik be Pázmány Péter hadiprédikációja.⁵⁸ Ebben nem különbözik Magyarai prédikációjától sem.⁵⁹ Bornemisznál a hadi prédikáció imával végződik: „A félelmetes szívű vitézeknek bátorságot, Viadalokban nyereséget, vagy jó szerencsét csak ő adhat.”⁶⁰

Balassi Bálint mindezt így fogalmazza meg a Szentháromságról írt második versében, ahol Krisztust, mint a pogány ellen küzdő katonát ábrázolja:

Te vagy szál kopiám, te vagy éles szablyám,
jó lovam hamarsága,
Elmémmnek vezére, karjaim ereje,
én szívem bátorsága,
Bízzván szent nevedbe, mégyek örvendezve,
bátran káromlóidra.⁶¹

„Minden seregeknek Ura Istene, mi urunk Jézus Krisztus-nak szent Attya. Kérünk tégedet, hívjad az te szent lelked által az mi vitézlő népeinket is, hogy a te szent nevednek félelmébe és tiszteletire indulhassanak minden ellenségekre, kinek te általad vehessenek győzedelmet is, és minden jó tettekről adhassanak alázatos szívből nagy hálákat te szent felségednek Amen.”⁶²

Az ima a remény hordozója. A csodavárás. A rettenet mellett az apokalipszis másikkal komponense. Az alagút végén a fényes végtelen terek örök ígérete.

ned. Régen csak híre hallatokra is kiesett a kés az évés közben az ellenség kezéből szíve elolvadt ma féli a muskotélyát fut előtte amennyire vadnak annyifelé szalad.” TOLNAI, *Szent Had, i. m.*, 31. Vö. ÖZE, *A határ, i. m.* – A 17. századra vonatkozóan Győri L. János munkái irányadóak.

⁵⁸ *A keresztyén vitézek köteletségéről* című prédikáció Szent Márton püspök napján: PÁZMÁNY Péter Összes munkái, VII, *Predikációk (Második rész)*, s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., Kir. Magyar Tudományegyetem, 1905, 679–693.

⁵⁹ MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, s. a. r. KATONA Tamás, utószó MAKKAJ László, Bp., Magyar Helikon, 1979.

⁶⁰ BORNEMISZA Péter, *Oetedic es vtolso resze az evangeliomokbol es az epistolákbol valo tanvsagoknac, mellyeket mindenic wrnapian szoktanac predikalni [...]*, Detrekő, [typ. Bornemisza], 1579 (RMNy 432), 476.

⁶¹ BALASSI Bálint, *Hymnus secundus. Ad Deum filium, pro impetranda militari virtute* = BALASSI Bálint versei, s. a. r., jegyz. KÖSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi, 1993 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 4), 170.

⁶² BORNEMISZA, *Oetedic, i. m.*, 476.

SÁNDOR ŐZE

Martyrdom and Military Commitment in Sixteenth-century Hungary

During the period of Reformation a strong resistance to the cultivation of saints can be witnessed in Hungarian Protestant martyrology. The faithful ones borrowed their sacral heroes from the Old Testament, identifying them with the leaders or Protestant martyrs of their age, lest a new cult of saints should emerge. These heroes were initially protagonists in the “Antichrist” Wars of the period (preachers or deceased soldiers); victims selected strictly with the purpose of setting an example. To make the fundamentally repulsive profession and inordinate stereotype of soldiers accepted, it was first of all necessary to profess the war in which they are engaged as a just undertaking. The next step presupposes a military commitment adapted, at all times, to the situation. From the mid-sixteenth century, then, under the Ottoman threat, linked to Apocalyptic expectations, sacrality returned more and more prominently, together with the medieval title of *Miles Christi* (Soldier of the Christ). In Hungary, evidently, the heroes of the patriotic war against the Turks were thus elevated: the defenders of Eger (1552) as well as Miklós Zrínyi had acquired such fame by the late sixteenth century. In the seventeenth century, then, the Protestant glory of martyrdom would shine around those heroes, missing in action during the Ottoman conquest, who appeared as exemplary figures in Protestant sermons, while their memory obtained ever stronger connections with the tradition of the independent Hungarian state.